

Отримано: 4 грудня 2023 р.

Прорецензовано: 8 грудня 2023 р.

Прийнято до друку: 11 грудня 2023 р.

e-mail: liudmyla.shuliaka@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2024-17-67-73

Шуляка-Владика Л. В. Основні чинники професійного самовизначення студентів ЗВО. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НАУОА, 2024. № 17. С. 67–73.

УДК: 159.9

Шуляка-Владика Людмила Володимирівна,
викладач-стажист кафедри журналістики та PR-менеджменту,
аспірантка,
Національний університет «Острозька академія»
ORCID: 0009-0007-7404-6254

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО

У статті обґрунтовано теоретичні аспекти особливостей професійного самовизначення особистості. Проаналізовано поняття та основні чинники професійного самовизначення студентів ЗВО. Процес професійного самовизначення студентів враховує різноманітні аспекти, такі як особисті та професійні уподобання, здібності, соціокультурні впливи та різноманітні життєві обставини. Однією з ключових особливостей є поєднання психологічних, педагогічних, соціальних та економічних аспектів, що визначає вибір майбутньої професії та кар'єри.

У статті наведено результати емпіричного дослідження, метою якого було вивчити актуальні кар'єрні орієнтації студентів за методикою Шейна «Якорі кар'єри». Емпіричну базу дослідження становила вибірка з 33 респондентів віком від 17 до 19 років, що є студентами I курсу Національного університету «Острозька академія» та навчаються за спеціальністю «Журналістика». Опитування тривало впродовж січня 2024 року. Дослідження проведено онлайн на базі Google Форми.

Теоретичний аналіз та емпіричне дослідження засвідчують, що для студентів найбільш актуальною та привабливою є орієнтація на служіння, яка проявляється через активну громадську участь, вибір спеціальностей із соціальним вектором та постійний розвиток компетентностей для ефективної участі в громадському житті. Наймеш привабливою кар'єрною орієнтацією в студентів є стабільність місця проживання. На таку пріоритетність цієї орієнтації впливає: російсько-українська війна, економічна нестабільність, а також нові можливості, які студенти можуть отримати після переїзду або під час навчання закордоном. Узагальнено, що кар'єрна орієнтація студентів на служіння формується під впливом внутрішніх мотивацій, економічних переваг і суспільних очікувань. Студенти прагнуть ефективно використовувати свої таланти та досвід для досягнення суспільних цілей.

Ключові слова: студенти, ЗВО, навчання, самовизначення, професійне самовизначення, самосвідомість, професія.

Liudmyla Shuliaka-Vladyka,
Teacher-trainee at the Department of Journalism and PR Management,
Postgraduate Student,
The National University of Ostroh Academy
ORCID: 0009-0007-7404-6254

MAIN OFFICIALS OF PROFESSIONAL SELF-ESTEEM OF UNIVERSITY STUDENTS

The statistics outline the theoretical aspects of the particularities of professional self-identity. The professional self-esteem of students of Western Higher Educational Institutions has been analyzed. The main concepts of professional self-esteem have been strengthened.

The process of professional self-identification of students involves various aspects, such as the peculiarities of professional suitability, diversity, sociocultural influences, and various living conditions. One of the key features is the understanding of the psychological, social, and economic aspects that the choice of a future profession means.

The article presents the results of an empirical study, the purpose of which was to study the current career orientations of students according to Shane's "Career Anchors" method. The empirical basis of the study was a sample of 33 respondents aged 17 to 19, who are 1st-year students of the National University of Ostroh Academy and studying in the specialty "Journalism". The survey continued throughout January 2024. The research was conducted online using a Google form.

Theoretical analysis and empirical research prove that for students, the most relevant and inherent is the service orientation, which is manifested through active public participation, the choice of specialties with a social vector, and the constant development of competencies for effective participation in public life. A less common professional orientation among students is the stability of the place of residence. The priority of this orientation is influenced by: the Russian-Ukrainian war, economic instability, and new opportunities that students can get when moving or studying abroad.

In general, students' career orientation towards service is shaped by the influence of internal motivations, economic advantages, and social expectations. Students strive to use their talents and experience to achieve societal goals effectively.

Keywords: students, education, self-esteem, professional self-esteem, consciousness, profession.

Постановка проблеми. Правильно обрана професія становить основу високої якості життя – як у фінансовому, так і у психологічному плані. Незадоволеність своїм місцем у житті може призвести до проблем зі здоров'ям. Водночас грамотно обрана професія позитивно впливає на самооцінку, мотивацію і самореалізацію людини.

Пандемія COVID-19 та війна внесли свої корективи в освітній процес та умови саморозвитку студентів, що викликало значні зміни. Нові реалії охоплюють упровадження дистанційного навчання, функціонування переміщених закладів освіти, здобуття освіти за кордоном та загальну невизначеність щодо майбутнього, що може викликати стрес та складні роздуми щодо професійно-кар'єрних виборів. Важливо розуміти, як саме ці фактори впливають на якість професійного самовизначення студентів і які стратегії самовизначення вони можуть розглядати у нових умовах.

З урахуванням сучасних тенденцій розвитку освіти та змін у суспільстві, а також реформування системи освіти важливо розглянути, як студенти у процесі формування своєї професійної ідентичності обирають шлях та орієнтири для майбутньої професійної діяльності, які чинники на це впливають. Розгляд цієї проблеми є актуальним для розробки ефективних підходів до підтримки та настанови студентів у процесі навчально-професійної діяльності. Дослідження та аналіз результатів професійного самовизначення слугуватиме основою для розробки ефективних програм та ініціатив для підтримки студентів у процесі вибору професії, реалізації навчально-професійної діяльності та забезпечення психолого-педагогічних умов для їх кар'єрного розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення психолого-педагогічної літератури свідчить про постійний інтерес науковців до проблеми професійного самовизначення особистості, проте досі існує розбіжність поглядів на зміст цього поняття, чинники та закономірності самого процесу. Основні підходи до цієї проблеми можна розглядати у соціологічному, педагогічному і психологічному контекстах. Згідно з соціологічним підходом, самовизначення особистості аналізують у конкретних соціальних структурах та сферах життя [1]. Психолого-педагогічний підхід звертає увагу на психологічні механізми процесу самовизначення, а також психолого-педагогічні умови, які формують конкретний стан самовизначення особистості.

Наукові роботи українських та зарубіжних учених відзначаються теоретико-практичною важливістю для розв'язання проблеми забезпечення належних психолого-педагогічних умов для якісного професійного самовизначення особистості. Зокрема, йдеться про дослідження обґрунтованого вибору професії самою особистістю. Такі автори як А. Адлер, Е. Берн, Л. Бонцорі, Е. Гінзберг, Ф. Парсонс, Д. С'юпер, К. Хорні та ін. працювали над розкриттям важливих аспектів цього процесу. Зокрема, Е. Гінзберг [4] та Д. С'юпер [17] вказують на еволюційно-феноменологічний вплив на процес професійного самовизначення, розглядаючи його як результат формування концепції власної особистості.

Дослідження науковців зосереджені також на вивченні впливу системи ціннісних орієнтацій особистості на її професійне самовизначення. У межах когнітивного підходу виділяють теорії прийняття кар'єрних рішень Д. Тідемана та Р. О'Хара, а також інші концепції, представлені працями таких учених як Д. Дозьє, М. Зелігман, Р. Лазарус, Д. Летек, А. Роу, Л. Сонді, Н. Фізер.

З-поміж українських науковців варто відзначити О. Арцишевську, Т. Болкуна, О. Вітковську, Д. Закатнова, А. Карамушка, Г. Костюка, С. Максименка, А. Массанова, І. Монаха, Р. Мотрука, І. Нікітіну, Г. Радчука, М. Савчина, Л. Федоренка, П. Шавіра, В. Шевченка та ін., які розглядали поняття самовизначення особистості. Сучасні детермінанти професійного вибору і самореалізації досліджують Р. Каламаж, С. Литвин-Кіндратюк, О. Матласевич, Р. Мотрук, І. Пасічник, Н. Савелюк, О. Хрущ та ін. Аспекти професійного самовизначення особистості вивчали О. Василенко, Д. Закатнов, Т. Клибанівська, І. Мачуська, Н. Побірченко, О. Туриніна, Б. Федоришин, М. Шабдінов та ін. Особливості професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ЗВО досліджували Л. Балецька, А. Бондар, О. Бондаренко, Ж. Вірна, О. Джура, З. Карпенко, К. Коваль, І. Корнієнко, О. Кудерміна, Є. Кучеренко, К. Черемних та ін. Питання самовизначення старшокласників вивчали такі науковці як О. Браславська, О. Вандоляк, А. Василик, З. Становських, Л. Ткачук, І. Щербакова та ін.

Мета статті – здійснити теоретично-психологічний аналіз поняття та основних чинників професійного самовизначення студентів ЗВО, а також проаналізувати основні кар'єрні орієнтації студентів спеціальності «Журналістика».

Виклад основного матеріалу. Протягом життя людина формує конкретне ставлення до різних галузей праці, виробляє уявлення про різноманітні професії, розглядає власні можливості та визначає переваги у соціально-економічних аспектах оцінки праці, охоплюючи широкий спектр можливих варіантів вибору. Професійне самовизначення є ключовим виявом психічного розвитку особистості, що означає процес її вступу у професійну спільноту і, більш широко – у соціальну спільноту [11].

Самовизначення – це процес, під час якого особистість формує свої власні цінності, переконання, цілі та обирає шлях життя відповідно до своєї унікальної ідентичності. До того ж самовизначення

передбачає постійний розвиток і адаптацію до змін, створюючи можливості для особистого і професійного зростання [1].

Поняття «самовизначення» використовують у різних галузях людинознавства (у психології, соціології, педагогіці) для позначення процесу дорослішання особистості, формування життєвої перспективи, життєвих планів, вибору професії [1]. Деякі зарубіжні та українські психологи, соціологи розглядають самовизначення як одну з форм соціалізації особистості, яка пов'язана з усвідомленням своїх індивідуальних можливостей, або як певний етап у розвитку та становленні особистості, під час якого відбувається побудова планів на майбутнє та пошук себе у різних соціальних ролях [17].

Г. Костюк розглядав професійне самовизначення як процес, який охоплює кілька вікових етапів, починаючи з дошкільного періоду. Учений наголошує, що під час вибору професії особистість виявляє свої унікальні особливості, мотивацію та якості. Паралельно з цим професійне самовизначення стає ключовим фактором для подальшого розвитку особистості та виявлення її творчого потенціалу [10].

М. Савчин розглядає професійне самовизначення і професійну свідомість у тісному взаємозв'язку та визначає його як взаємодію і взаємовплив між індивідуальним осмисленням своєї професійної ідентичності та усвідомленням специфіки обраної професійної сфери. Автор визначає важливі ознаки професійної свідомості: розгалуженість, спрямованість на діалог, герменевтичний підхід та деміургічність, культурна різноманітність, багатозначність, шифрованість, володіння мовами опису та інтерпретації, філософський аспект та трансперсональний характер, а також увага до екологічних аспектів. М. Савчин також зазначає, що під час навчальної діяльності відбувається завершення професійного самовизначення студентів, що призводить до трансформації структури їхньої самосвідомості. Утворюється соціально-професійний аспект Я-концепції, а також нові аспекти, такі як професійна ідентичність, професійна рефлексія, професійне мислення та готовність до професійної діяльності. Ці аспекти сприятимуть оптимізації процесів професійного становлення й особистісного зростання студентів під час вивчення своєї обраної професії, враховуючи реформування системи освіти та її потреби [14].

На думку О. Арцишевської, самовизначення людини – це процес і результат самостійного визначення її самої через усвідомлення своїх якостей і властивостей. Це також включає усвідомлення своєї унікальності, відмінностей та подібностей з іншими особистостями, а також свого місця у світі, свого становища й ролі в суспільстві, свого призначення в житті. Важливим аспектом є саморегуляція діяльності та формування адекватного ставлення до навколишньої дійсності, інших людей та самої себе [1].

Д. Закатнов приділяє велику увагу аналізу самовизначення у контексті педагогічного підходу. Вчений характеризує проблему самовизначення як ключову у взаємодії індивіда та суспільства, де акцент робить на основних аспектах цієї взаємодії, таких як соціальна детермінація індивідуальної свідомості та роль власної активності суб'єкта в цьому процесі. Термін «професійне самовизначення» науковець визначає як процес самореалізації особистості у професійній діяльності, що ґрунтується на максимальному використанні своїх здібностей та індивідуально-психологічних можливостей [5].

Р. Мотрук наголошує, що зазвичай професійне самовизначення відбувається у період юнацького віку і часто є результатом самовизначення на особистісному рівні. Це явище має багато вимірів, охоплює різні фази та динаміку росту, взаємодіє з особистісним самовизначенням, природними здібностями, життєвим сценарієм і впливом соціуму та родинного оточення. Р. Мотрук визначає різновиди факторів, які впливають на професійне самовизначення особистості, розподіляючи їх на внутрішньо-суб'єктивні (такі, що пов'язані з психофізіологією, цінностями й мотивацією, рефлексивністю, ортобіотикою, психодинамікою) та зовнішньо-об'єктивні (економіко-психологічні, соціально-педагогічні, соціокультурні, еколого-психологічні, інтерактивно-символічні). Зважаючи на вищенаведене, автор виділяє внутрішні фактори, які визначають професійне самовизначення особистості. Ці фактори включають психофізіологічні, ціннісно-мотиваційні, рефлексивно-феноменологічні, ортобіотичні, психодинамічні. Також варто враховувати зовнішні впливи, такі як економіко-психологічні, соціально-педагогічні, соціокультурні (включно з етнічними), еколого-психологічні та інтерактивно-символічні фактори [13].

Ми встановили, що становлення професійного самовизначення особистості пов'язане зі становленням професійної Я-концепції, які взаємовпливають, створюючи цілісний образ ідентичності. Процес розвитку професійної Я-концепції охоплює відчуття власної ролі та місця у професійному світі й взаємодіє з самовизначенням, яке об'єднує в собі усвідомлення особистих цінностей, прагнень і здібностей.

Ще однією методологічною проблемою дослідження поняття професійного самовизначення є його розмежування з семантично однорідними поняттями, насамперед із поняттями професійної самосвідомості, професійної Я-концепції та професійної ідентичності. Р. Каламаж, зіставляючи означені поняття, зазначає, що «у результаті професійного самовизначення людина набуває готовності до самостійної професійної діяльності на основі усвідомлення та зіставлення «хочу-можу-маю-вимагають», тобто стає суб'єктом діяльності» [7]. Попри різні дефініції поняття професійного самовизначення, спільне у цій проблемі полягає в орієнтації людини на творчу самореалізацію та самовдосконалення у професії. Натомість – продовжує автор – професійна самосвідомість характеризує певний рівень самовизначення

особистості у професійному плані, підпорядковане завданням професійного самовизначення. Відтак, родовим є поняття професійної самосвідомості [7]. Водночас професійну ідентичність розглядають як деякий «підсумок» самовизначення, адже вона передбачає володіння смислами роботи, тоді як останнє передбачає пошук [16].

Досліджуючи поведінковий компонент професійної Я-концепції, Р. Каламаж зазначає, що його «ми розуміємо як конкретні дії, поведінкові прояви (у тому числі вербальні) чи потенційні поведінкові реакції у сфері професійної (навчально-професійної) діяльності та спілкування. Ми також поділяємо думку, що поведінковий компонент реалізується через професійну ідентифікацію, професійне самовизначення, саморегуляцію, в результаті чого формується професійна позиція індивіда» [7].

Загалом, професійне самовизначення – це складний процес входження молодих людей у соціально-професійну структуру суспільства, який реалізується на особистісному рівні через ціннісний вибір варіантів свого майбутнього професійного розвитку [1]. Тут можна говорити про те, що цей феномен треба розглядати через особистісний розвиток, тобто набуття та здійснення індивідом своєї ціннісно-смислової єдності.

Професійне самовизначення визначається особистим вибором і рішенням щодо обраної професійної сфери або кар'єрного шляху. Це процес, у якому особа визначає свої цілі, прагнення, уподобання та властивості, щоб обрати професію, яка відповідає її особистим і професійним потребам [16]. Характерним для професійного самовизначення є врахування внутрішніх факторів, таких як інтереси та цінності особистості, а також зовнішніх впливів, таких як соціокультурне середовище та можливості на ринку праці. Крім того, цей процес може бути динамічним і змінюватися відповідно до розвитку особистості та змін у професійному оточенні [13].

А. Бондар розглядає поняття професійного самовизначення студентів ЗВО як процес, під час якого студенти визначають власні професійні цілі, обирають спеціальності та сфери діяльності, які вони прагнуть опанувати у майбутньому. Цей процес охоплює розгляд і аналіз особистих інтересів, навичок, цінностей та життєвих цілей, щоб здійснити інформований та обдуманий вибір щодо кар'єрного шляху [2].

Отже, професійне самовизначення студентів у ЗВО обумовлене низкою ключових чинників. Основні з них включають:

- особистісні особливості (індивідуальні риси, які включають характер, інтереси, цінності та природні здібності, впливають на те, як студент визначає свою професійну траєкторію);
- сімейний вплив (сімейні цінності, очікування та підтримка);
- освітнє середовище (досвід навчання);
- економічні умови (врахування економічного аспекту під час вибору професії, оцінка можливостей заробітку та стабільності ринку праці в обраній галузі);
- інформаційну обізнаність про професію;
- професійну практику та стажування [2].

Емпіричну базу нашого дослідження становила вибірка з 33 респондентів віком від 17 до 19 років, що є студентами 1 курсу Національного університету «Острозька академія» та навчаються за спеціальністю «Журналістика». Опитування тривало впродовж січня 2024 року. Дослідження проводили онлайн на базі Google Форми.

Метою емпіричного дослідження було вивчити актуальні кар'єрні орієнтації студентів. Важливість вивчення кар'єрних орієнтацій у процесі професійного самовизначення студентів під час навчання у ЗВО полягає в тому, як зазначає Р. Каламаж, що «відсутність осмисленості, відрефлексованості своїх професійних диспозицій, установок, мотивації може призвести до двох крайніх поведінкових проявів під час входження до реальної професійної діяльності. З одного боку, може спостерігатися дезадаптованість молодого фахівця унаслідок розходження його кар'єрних орієнтацій з реальністю... З іншого боку, певні обмеження, невіршені проблеми на різних етапах професійного розвитку, якщо не стануть предметом рефлексії, можуть вирішуватися випадковим чином, або ж нагромаджуватися. З часом унаслідок адаптації молодий фахівець може сприймати їх уже просто як фон, й таким чином кількість обмежень, нагромаджених імпліцитно, можуть досягти критичного порогу». Автор вважає, що «кар'єрні орієнтації як важливий змістовий прояв професійної Я-концепції потребують комплексного осмислення поряд із загальними цілями життєдіяльності особистості як у контексті переваг, так і можливих проблем. Важливо проводити цілеспрямовану формувальну роботу з актуалізації психологічних механізмів самопізнання, самостійного планування та структурування майбутнього» [8].

Відтак, ми обрали для дослідження методик вивчення кар'єрних орієнтацій «Якорі кар'єри» Е. Шейна (адаптація В. А. Чикер і В. Е. Винокурової), що дозволяє вивчити вісім типів кар'єрних орієнтацій особистості, типологію яких розробив Е. Шейн: професійна компетентність; менеджмент; автономія (незалежність); стабільність роботи та місця проживання; служіння; виклик; інтеграція стилів життя; підприємництво [12]. За допомогою цієї методики визначають провідну кар'єрну орієнтацію з

перелічених вище. Якщо жодна з орієнтацій не досягає рівня провідної (менше, як 5 балів із 10) – тоді можна зробити висновок, що кар'єра не посідає провідного місця в житті людини.

Середньогрупові результати опитування студентів за методикою «Якорі кар'єри» Е. Шейна подано в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Порівняння вираженості кар'єрних орієнтацій у студентів спеціальності «Журналістика»

Кар'єрна орієнтація	Вираженість орієнтації в балах (студенти 1 курсу)
Професійна компетентність	5,66
Менеджмент	6,12
Автономія (незалежність)	7,7
Стабільність роботи	7,06
Стабільність місця проживання	5,33
Служіння	8,6
Виклик	6,56
Інтеграція стилів життя	7,42
Підприємництво	6,7

Як бачимо, для студентів притаманні всі вісім кар'єрних орієнтацій, із яких найбільш вираженими є орієнтація на служіння (8,6 б.), а найменш вираженою – стабільність місця проживання (5,33 б.). Кар'єрна орієнтація на служіння обумовлена потребою в ефективній взаємодії з громадою та задоволенням її потреб. Водночас кар'єрна орієнтація передбачає не лише виконання обов'язків, а й позитивний внесок у розвиток спільності, що сприяє створенню здорового соціуму. Основна мета студентів, у яких виражена орієнтація на служіння, полягає в тому, щоб максимально ефективно використовувати свої таланти та досвід для досягнення важливої суспільної мети. До того ж кар'єрна орієнтація студентів на служіння є складником особистих цінностей, внутрішніх мотивацій, впливу сім'ї та соціального середовища, а також можливостей професійного росту, які надає навчання.

Найменш вираженою кар'єрною орієнтацією у студентів є стабільність місця проживання. На таку пріоритетність цієї орієнтації впливає декілька факторів. По-перше, російсько-українська війна спричинила загальну невизначеність щодо майбутнього, у студентів немає впевненості у можливості проживати тривалий час в одному місті. Така нестабільність спричиняє у студентів бажання гарантувати собі фізичну безпеку та зручні умови для життя. По-друге, економічна нестабільність, зокрема невизначеність у питаннях працевлаштування та можливостей для кар'єрного росту, може змушувати студентів бути готовими переїжджати в пошуках кращих можливостей. По-третє, сучасне суспільство стає дедалі більше глобальним, а студенти можуть шукати нові враження, навчальні програми за кордоном чи можливості для роботи в різних країнах. Переїзди можуть забезпечити їм можливість випробувати щось нове, розширити свій кругозір та збагатити особистий та професійний досвід.

Висновки та перспективи. Професійне самовизначення студентів є складним та багатогранним процесом, вплив на який здійснюється у багатьох напрямках. Одним із ключових чинників визначення професійного майбутнього є особисті інтереси та здібності. Навички та знання, які студенти здобувають під час навчання, визначають їхню готовність до вибору професійного шляху та успішної кар'єри. Врахування цінностей та цілей життя, кар'єрних орієнтацій стає важливим чинником під час формування професійних уявлень студентів. Крім того, активна різностороння підтримка (сім'я, батьки, викладачі та ін.) може надати студентам допомогу в прийнятті професійно важливих рішень.

За результатами емпіричного дослідження актуальних кар'єрних орієнтацій студентів, ми з'ясували, що для студентів нашої вибірки найбільш притаманною є орієнтація на служіння, що обумовлена сукупністю внутрішніх цінностей, економічних факторів та впливом суспільства, що формує їхнє уявлення про професійне майбутнє та власну роль у суспільстві. Узагальнюючи, професійне самовизначення студентів є результатом взаємодії різних факторів, і розуміння цих чинників є ключем до ефективного супроводу студентів у їхньому професійному розвитку.

Подальше дослідження цієї теми може відкрити багато перспектив та зробити вагомий внесок у розуміння процесів професійного самовизначення студентів у закладах вищої освіти. Можливі напрями нашого дослідження включають розгляд впливу розвитку технологій, штучного інтелекту та цифрових технологій на процеси самовизначення студентів у виборі професійного шляху; вивчення впливу емоційного стану, самооцінки та психологічного добробуту на процес професійного самовизначення; дослідження ефективності різних програм та ініціатив, спрямованих на підтримку студентів у виборі

професійного шляху; спостереження за змінами в процесі самовизначення на різних етапах академічного та професійного розвитку.

Література:

1. Арцишевська О. Сутнісний аналіз самовизначення людини. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2019. № 11. С. 9–12.
2. Боднар А. Особливості професійного самовизначення особистості на етапі навчання у ВНЗ. *Наукові записки*. 2015. № 59. С. 49–55.
3. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство: український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2016. №4(38).
4. Гінзбург М. Р. Психологічний зміст особистісного самовизначення. *Питання психології*. 1994. № 3. С. 43–52.
5. Закатнов Д. Проблеми професійної орієнтації учнівської молоді в дослідженнях науковців НАПН України. URL: https://www.researchgate.net/publication/348713183_PROBLEMI_PROFESIJNI_ORIENTACII_UCNIVSKOI_MOLODI_V_DOSLIDZENNAH_NAUKOVCIV_NAPN_UKRAINI.
6. Каламаж Р. В. Кар'єрні орієнтації майбутніх юристів як прояв професійної Я-концепції. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2009. Вип. 13.
7. Каламаж Р. В. Психологія професійної самосвідомості студентів : навчально-методичний посібник. Острого: Вид-во НаУОА, 2015. 200 с.
8. Каламаж Р. В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Острого, 2010. 487 с.
9. Карпенко З. С. Аксиопсихологічні закономірності професійного становлення особистості в період навчання у ВНЗ. *Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства*: збірник тез міжфакультетського круглого столу факультету психології Львівського державного університету імені Гетьманів / упоряд. М. П. Козирев. Львів : Ліга Прес, 2013. С. 69–71.
10. Костюк Г. С. Навчання і психічний розвиток учнів. *Психологічна наука, вчитель, учень / за ред. В. І. Войтка*. Київ : Рад. школа, 1979. С. 19–32.
11. Массанов А. В. Психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2010. 38 с.
12. Методика діагностики ціннісних орієнтацій в кар'єрі Е. Шейна, адаптація В. А. Чікер, В. Е. Вінокурова. URL: <https://studfile.net/preview/5200213/page/9/>.
13. Мотрук Р. В. Проблема професійного самовизначення особистості в психолого-педагогічній науці. *Філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. Вип. 16, Ч. 1. С. 184–190.
14. Савчин М. В. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 344 с.
15. Становських З. Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників : дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 271 с.
16. Щербаківа І. М., Макаренко Н. В. Актуальні питання професійного самовизначення старшокласників в умовах соціально-економічної трансформації суспільства. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2012. №8(26). С. 213–217.
17. Super D., Bahn M.Y. *Occupational Psychology*. London: Tavistock. 1971.

References:

1. Artsyshevskya, O. (2019). Essential analysis of human self-determination. *Scientific Bulletin of Lesya Ukrainka East European National University. Philosophical sciences*, 11, 9–12. [in Ukrainian].
2. Bodnar, A. (2015). Peculiarities of professional self-determination of an individual at the stage of study at a university. *Proceedings*, 59, 49–55. [in Ukrainian].
3. Boryshevskyyi, M. (2016). Self-awareness as a factor in the mental development of an individual. *Psychology and society: Ukrainian theoretical and methodological socio-humanitarian journal*, 4(38). [in Ukrainian].
4. Ginsburg, M. R. (1994). Psychological content of personal self-determination. *A question of psychology*, 3, 43–52. [in Ukrainian].
5. Zakatnov, D. Problems of professional orientation of school youth in the research of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/348713183_PROBLEMI_PROFESIJNI_ORIENTACII_UCNIVSKOI_MOLODI_V_DOSLIDZENNAH_NAUKOVCIV_NAPN_UKRAINI. [in Ukrainian].
6. Kalamazh, R. V. (2009). Career orientations of future lawyers as a manifestation of professional self-concept. *Proceedings. Series "Psychology and pedagogy"*, 13. [in Ukrainian].
7. Kalamazh, R. V. (2015). Psychology of professional self-awareness of students: educational and methodological guide. Ostrroh: Publishing House of the National University of Ostrroh Academy. 200 s. [in Ukrainian].
8. Kalamazh, R. V. (2010). Psychology of the formation of the professional self-concept of future lawyers: dissertation ... Doctor of Sciences: 19.00.07. Ostrroh. 487 s. [in Ukrainian].
9. Karpenko, Z. S. (2013). Axio-psychological regularities of the professional development of an individual during the period of study at a university. *Determinants of professionalization as a condition for the development of the*

educational space of society: a collection of theses between the cathedral round table of the faculty of psychology of LvDUVS; according to M.P. Kozyrev. Lviv: Liga Press, 69–71. [in Ukrainian].

10. Kostyuk, H. S. (1979). Education and mental development of students. In *Psychological science, teacher, student*. Kyiv: Rad. school, 19–32. [in Ukrainian].

11. Massanov, A. V. (2010). Psychological barriers in the professional self-determination of the individual: autoref. thesis for obtaining sciences degree of Doctor of Psychology Sciences: 19.00.07 “Pedagogical and age psychology”. Odesa. 38 s. [in Ukrainian].

12. The method of diagnosing value orientations in the career of E. Shein, adaptation of V. A. Chiker, V. E. Vinokourova. Retrieved from <https://studfile.net/preview/5200213/page:9/>. [in Ukrainian].

13. Motruk, R. V. (2011). The problem of professional self-determination of the individual in psychological and pedagogical science. *Philosophy, sociology, psychology*, 16(1), 184–190. [in Ukrainian].

14. Savchyn, M. V. (2020). *General psychology: a study guide*. Kyiv: Center “Academy”. 344 s. [in Ukrainian].

15. Stanovskikh, Z. L. (2016). Reflective components of professional self-determination of high school students: thesis.... candidate psych. science: 19.00.07. Kyiv. 271 s. [in Ukrainian].

16. Shcherbakova, I. M., & Makarenko, N. V. (2012). Current issues of professional self-determination of high school students in the conditions of socioeconomic transformation of society. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 8(26), 213–217. [in Ukrainian].

17. Super, D., & Bahn, M. Y. (1971). *Occupational Psychology*. London: Tavistock.